

НАУКОВІ ПРАЦІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**Природна та історико-культурна
спадщина району заповідника
«Кам'яні Могили»**

(ДО 90-РІЧЧЯ ВІД СТВОРЕННЯ ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНІ МОГИЛИ»
ТА 50-РІЧЧЯ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ)

С. НАЗАРОВКА, ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ,
25-27 ТРАВНЯ 2017 РОКУ

УДК: (292.486):(477.62+61)

ББК: 20.1(4Укр)

С 79

Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили» (до 90-річчя від створення заповідника «Кам'яні Могили» та 50-річчя заповідної справи в Запорізькій області) // Наукові праці Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. Назаровка, Донецька область, 25-27 травня 2017 року) / Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 4. – Київ, 2017. – 306 с.

ISBN 978-966-2752-11-7

Редакційна колегія: **В. О. Сіренко** («Кам'яні Могили» – відділення Українського степового природного заповідника, к.б.н., доц. **В.П. Коломійчук** (НПП «Азово-Сиваський»), **О. В. Василюк** (Ukrainian Nature Conservation Group), **Н. М. Сіренко** («Кам'яні Могили» – відділення Українського степового природного заповідника), **О. В. Сіренко** – волонтер.

До збірки включені наукові праці учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили», приуроченої до 90-ї річниці створення заповідника «Кам'яні Могили» (с. Назаровка, Донецька область, Україна, 87596, 25-27 травня 2017 року). Всі праці, включені до видання, є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.

Фото на обкладинці:

Макет: Антонова Н.

© Український степовий природний заповідник, 2017

© Ukrainian Nature Conservation Group, 2017

Зміст

Розділ 1. Історія заповідної справи

Василюк О. В., Ширяєва Д. В. Заповідні території Донеччини в роки роботи Українського комітету охорони пам'яток природи (1926–1939)	9
Литвиненко Р. О. Надазов'я – контактна зона культур середньої бронзи	38
Нечаєва Н. Т. Матеріали до витоків біоценології в заповіднику Асканія-Нова	45
Подпрятова О. А. Історія співпраці відділення українського степового природного заповідника НАН України «Кам'яні Могили» з КЗ «Розівський районний краєзнавчий музей» та його частка в експозиції музею	62
Холхоева Л. С. Некоторые зарисовки и воспоминания о научных сотрудниках проводивших исследования в заповеднике «Каменные Могили»	66

Розділ 2. Геологія, гідрологія, ґрунтознавство

Манюк Вол. В., Манюк Вад. В. Геологічне минуле скельного масиву «Кам'яні Могили»	73
Подпрятова Н. О., Клімкіна І. І., Подпрятів О. О. Аналіз змін фізико-хімічних показників ґрунтів на території відділення «Крейдова флора» українського степового природного заповідника НАН України внаслідок військових дій	83
Подпрятів О. О. Характеристика ґрунтових вод заповідника «Кам'яні Могили» та динаміка рівня третього водоносного горизонту в період з 1983 по 2016 роки	90

Розділ 3. Рослинний світ

Бойко М. Ф. Бріофлора заповідника «Кам'яні Могили» (Донецька область, Україна)	99
Гелюта В. П., Тихоненко Ю. Я. Критичний список грибів заповідника «Кам'яні Могили»	107
Дармостук В. В., Ходосовцев О. Є. Фітокліматичний аналіз ліхенобіоти природного заповідника «Кам'яні Могили»	124
Діденко В. І., Костіков І. Ю., Карпенко Н. І. Молекулярно-генетичні особливості <i>Centaurea pseudoleucolepis</i> Kleorow (Asteraceae, Magnoliophyta) за результатами аналізу маркерних послідовностей днк пластидного та ядерного геномів	129
Коломійчук В. П. Ценофлора угруповань <i>Glycyrrhizeta glabrae</i> у береговій зоні Азовського моря	136
Лисенко Г. М. Екологічні особливості дигресивних рівнинних та агломеративних квазікорінних типчатників «Кам'яних Могили»	141
Мойсієнко І. І., Суднік-Войциковська Б., Дембіч І. Шляхи збереження рослинного покриву курганів в Україні	147
Подпрятів О. О. Лігнозні біоморфи заповідника «Кам'яні Могили»	155
Родінка О. С., Шевченко Ю. М. Поширення лігнозних біоморф на «Михайлівській цілині»	161

Ткаченко В. С., Сіренко В. О., Лисенко Г. М., Подпрятів О. О. Особливості саморозвитку фітосистем заповідного степу «Кам'яні Могили», їх обумовленість та прогнозування.	166
Шакула О. А. К вопросу изучения тысячелистника голого (<i>Achillea glaberrima</i> Klokov) в заповеднике «Каменные Могилы».	180

Розділ 4. Тваринний світ

Андрющенко Ю. А., Попенко В. М., Черничко Р. Н. О весеннем населении птиц долин рек Северного Приазовья	189
Грама В. М. Деякі особливості водної ентомофауни (Heteroptera, Coleoptera) реліктових ділянок Південно-східної України.	197
Дорохов А. В., Лиманский С. В. Общая характеристика и феноаспекты орнитокомплексов украинского степного природного заповедника в отделении «Меловая флора».	205
Дядичева Е. А., Черничко Р. Н., Андрющенко Ю. А., Бронсков А. И. Материалы к орнитофауне среднего течения, низовий р. Берда и сопредельных озер.	218
Заблудовская С. А., Баданин И. В. Видовое разнообразие клещей семейств Ereynetidae Oudemans, 1931 И Gastronyssidae Fain, 1956 некоторых заповедных территорий Юго-восточной части Украины.	236
Коновалов С. В., Мороз В. А. К фауне полужесткокрылых (Insecta: Heteroptera) заповедника «Каменные Могилы»	245
Маркина Т. Ю., Грама В. Н., Сіренко В. А. Фаунистический обзор клопов (Heteroptera) заповедника «Каменные Могилы»	249
Панченко А. А. Комплекс кровососущих двукрылых (гнус) отделения украинского степного природного заповедника «Каменные Могилы» и его окрестностей	258
Прокопенко Е. В., Полчанинова Н. Ю. Итоги изучения фауны пауков (Aranei) заповедника «Каменные Могилы»	266

Розділ 5. Рекреація, туризм і заповідна справа

Долгова Н. А., Фільчакова Н. В., Князева Т. М. Особливості розвитку соціально-рекреаційної діяльності в умовах ПЗФ: інклюзивний туризм	282
Долгова Н. А., Фоменко О. В., Молодан Г. Н. Каменные Могилы в рекреационном кластере Северного Приазовья	286
Решетов С. А., Владимірова А. В., Самусенко А. С. Заповедник «Каменные Могилы» и клуб «Белые вороны». Векторы сотрудничества в сфере патриотического и экологического воспитания молодёжи	297
Шевчук С. П., Осадчук П. П. Штрихи до історії «Кам'яних Могил» як екскурсійного об'єкта	302
Показчик установ природно-заповідного фонду	305

УДК 902 (4-11) «6373/75»

Литвиненко Р. О.

*д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
litrom@yandex.ua*

НАДАЗОВ'Я – КОНТАКТНА ЗОНА КУЛЬТУР СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Литвиненко Р. Северное Приазовье – контактная зона культур средней бронзы. – В эпоху средней бронзы Северное Приазовье, а шире – Азово-Донецкий регион, выступало зоной межкультурных контактов. Наиболее отчетливо это проявляется в средний и поздний катакомбные периоды, когда указанные территории осваивались носителями донецких, днепро-азовских и бахмутских культурных традиций. Посткатакомбное время в целом сохраняет заложенные ранее тенденции, демонстрируя соседство и частичное наложение ареалов днепро-донской и днепро-прутской бабинских культур.

Ключевые слова: Северное Приазовье, средний бронзовый век, катакомбные культуры, бабинские культуры.

Lytvynenko R. Northern Azov basin as a contact zone of Middle Bronze Age's cultures. – In the Middle Bronze Age the Northern Azov region, and more widely – the Azov-Donets region, was a zone of inter-cultural contacts. This is most clearly manifested in the middle and late Catacomb periods, when these territories were mastered by the bearers of Donets, Dnieper-Azov and Bakhmut cultural traditions. Postkatokomb time in general retains the previously laid down tendencies, demonstrating the proximity and partial overlap of the Dnieper-Don and Dnieper-Prut Babyne Cultures.

Keywords: Northern Azov basin, Middle Bronze Ages, Catacomb Cultures, Babyne Cultures.

Вступ. Надазов'я, під яким ми розуміємо північний водотічний басейн Азовського моря, є невеликим, порівняно з ареалами східноєвропейських археологічних культур, регіоном. Попри це, дана територія за доби бронзи ніколи повністю не входила в область якоїсь однієї культури. Навпаки, в Північному Приазов'ї зазвичай межували або перетинались ареали різних культур, що видається дещо дивним, з огляду на вищезазначені міркування і природно-географічну єдність розглядуваного регіону. Аналізу цієї ситуації, практично не висвітленої в історіографії, а лише окресленої [Литв.2013], присвячено пропонувану статтю.

Дослідження. За доби бронзи Надазов'я, як і все Надчорномор'я, пережило щонайменше п'ять великих і добре диференційованих культурно-хронологічних етапів розвитку, які умовно можна назвати ямним, катакомбним, бабинським, зрубним, постзрубним (фінальнобронзовим). Звернемо увагу на те, що ця схема періодизації суттєво відрізняється від класичної тричленної періодизації В. О. Городцова, запропонованої понад сторіччя тому за результатами досліджень курганів у регіоні між Сіверським Дінцем і верхів'ями Кальміусу. Щоправда з двох доданих етапів останній (постзрубний) виділено майже винятково на матеріалах поселень,

оскільки відповідних йому поховальних пам'яток явно бракує, а ті нечисленні комплекси, які до нього віднесені, не мають надійної курганної стратиграфії.

З огляду на те, що ямна культурна область доби ранньої бронзи не має чіткого поділу на регіональні групи і виділення локальних варіантів, а тим більше культур, взагалі є справою проблематичною [13, с. 17-19; 24, с. 29-30; та ін.], мусимо залишити на майбутнє оцінку рівня гомогенності ямної культури на теренах Північного Приазов'я.

Залишається слабо диференційованим і масив ранньокатакомбних пам'яток Надчорноморсько-Надазовського регіону, попри певну локальну специфіку, яка має здебільшого хронологічний зміст [2, с. 61-64, 71, 73]. А от, починаючи від середнього катакомбного періоду, коли в межах катакомбної культурної області сформувались окремі культури/групи, в Північному Приазов'ї доволі чітко виокремлюються різні культурні ареали.

Насамперед Надазов'я виступає зоною перетину ареалів двох яскравих і, водночас, виразно відмінних катакомбних культур (КК) – донецької (донецько-донської) та дніпро-азовської (інгульського типу). Доволі повно це питання свого часу було висвітлене С. М. Санжаровим у рамках його кандидатської дисертації [15], що згодом опублікована окремою монографією [19], а також у серії відповідних статей [17; 18; 20]. Щоправда, це дослідження охоплює лише східну, донецько-ростовську, частину Північного Приазов'я і базується на матеріалах, нагромаджених до кінця 1980-х років. Згідно з висновками С. М. Санжарова, Північно-Східне Приазов'я виступає периферійною територією як для донецької КК [20, с. 125], так і пізньої дніпро-азовської КК [18, с. 59; 19, с. 99]. Ця периферійність в обох випадках визначається географічним положенням відносно основних культурних ареалів, нечисленністю пам'яток, а також деякими обрядово-інвентарними показниками (останнє – для дніпро-азовських).

Зазвичай периферійні території сусідніх культур (якщо мова йде про відносно одночасні утворення) виступають зонами контактів їхніх носіїв. З огляду на це, набуває актуальності уточнення меж цих культурних ареалів. Уперше саме С. М. Санжаров намагався окреслити області поширення пам'яток донецької КК та пізньої дніпро-азовської КК у Східному Надазов'ї. Так, для пам'яток інгульського типу (дніпро-азовських) дослідник провів північний кордон по правобережжю Сухих Ялів і верхів'ям Кальміусу, а східний – по Міусу [18, с. 44-45, рис. 1, 1; 19, рис. 2, 3]. Попри те, що на сьогодні кількість досліджених у Східному Надазов'ї інгульських пам'яток дещо збільшилася (понад 80 поховань проти 52 у реєстрі С. М. Санжарова), причому не лише за рахунок курганних комплексів Донецької обл., а також Луганської та Ростовської обл. [див.: 10, с. 160, прим. 8-9], визначений дослідником ареал пам'яток інгульського типу, зокрема його східні рубежі, загалом зберіг свою актуальність, якщо не вважати певне розширення до північного сходу – у верхів'я р. Кріпкої (ліва притока р. Тузлів – правобережної притоки Дону), хоча формально цей район дещо виходить за географічні межі Східного Надазов'я.

Говорячи про північні кордони пізньої дніпро-азовської КК, слід враховувати, що вони не обмежуються власне Надазов'ям. Це свого часу добре продемонстрував С. М. Санжаров, опублікувавши серію відповідних курганних поховань, досліджених у басейнах правобережних сіверськодонецьких приток – Казенного Торця і Бахмуту [16]. До сьогодні кількість дніпро-азовських поховань на Сіверськодонецькому Правобережжі ще збільшилася [4, с. 142, рис. 7, 1-2; 11, с. 89-90, рис. 40-41, 42, 1-2; 12, с. 24, рис. 39, 3; 40-41; 22, с. 118, рис. 35, 1-2; та ін.]. Таким чином, стає очевидним, що східна частина ареалу пізньої дніпро-азовської КК охоплювала значну територію між Азовським морем і Сіверським Дінцем до Міусу і правобережжя Лугані.

Що ж до ареалу донецької культури у Північному Приазов'ї, то він вже на момент виходу статей і монографії С. М. Санжарова, судячи з доступних тоді публікацій, вимальовувався інакше, ніж уявляв собі дослідник [19, с. 101, рис. 2, 2]. Оцінюючи локалізацію врахованих ним пам'яток, С.М. Санжаров зазначав, що виявлення пам'яток донецької КК лише вздовж Кальміусу та відсутність таких східніше, у Кальміусько-Міуському межиріччі, «дає підстави припускати шлях проникнення племен донецької катакомбної культури не з пониззя Дону, а з басейну Сіверського Дінця по р. Кальміус» [17, с. 65; 19, с. 108, 145-146]. Проте, ще у 1990-х рр. побачили світ публікації курганних могильників, які засвідчували присутність класичних комплексів донецької КК значно східніше Кальміусу, зокрема на правобережжі Міусу, а згодом з'явилися додаткові матеріали на користь присутності цих пам'яток ще й на лівобережжі Міусу [див.: 10, с. 160-161]. Цих даних є цілком достатньо для того, аби зробити висновок, що донецькі катакомбні пам'ятки поширені у всьому Східному Надазов'ї, а не лише у басейні Кальміусу. З урахуванням же одиничних донецьких пам'яток на західніших теренах (р. Молочна, Запорізька обл.), можна говорити про входження всього Північного Приазов'я до периферійного ареалу донецької КК, розуміючи при цьому Донецьке Приазов'я ближньою периферією, а Запорізьке Приазов'я – далекою периферією. Відтак, потребує корегування і відповідь на питання щодо шляхів проникнення носіїв згаданої культури в цей південно-степовий регіон: стає очевидним, що їх не можна обмежувати меридіональним вектором Сіверськодонеччина → Кальміус; тепер варто вести мову про наступ або інфільтрацію донецької катакомбної людності широким фронтом Сіверський Дінець – Пониззя Дону в західному і південно-західному напрямках. Вочевидь, саме з цим процесом, час початку якого ще належить уточнити, слід пов'язувати появу не чисельних пам'яток донецької КК (а також її виразних проявів у наддніпрянсько-азовському катакомбному середовищі, зокрема в кераміці) на Лівобережжі Нижньої Наддніпрянщини і Дніпровського Лівобережного Лісостепу. Час цього західного імпульсу ще належить уточнювати, адже він може припадати як на середній, так і пізній періоди донецької КК, а також може пов'язуватися з бахмутським типом пам'яток [2, с. 63-64; 16, с. 15, 17].

З наведених даних можна зробити висновок про те, що в межах Північного Приазов'я, а точніше в Азово-Дніпро-Донецькому регіоні перетинаються ареали двох катакомбних культур – пізньої дніпро-азовської (інгульський тип) і донецької. При цьому область накладання обох ареалів є чималою: від Міусу на сході – до Молочної і Надпоріжжя на заході, від Азовського моря на півдні – до Сіверського Дінця на півночі. З огляду на приблизну одночасність обох культур, природно постає питання щодо тлумачення цього археологічного факту: чи є часткове накладання ареалів суміжних культур проявом співіснування їх носіїв на окреслених теренах, чи картографія все ж таки відбиває дещо асинхронні явища?

Відповідь на це питання слід шукати у визначенні відносної хронології донецької та дніпро-азовської культур. Не маючи наміру занурюватися у розв'язання цього непростого питання загалом, наведемо лише деякі факти й міркування, що дозволяють окреслити певні його аспекти. Свого часу, С. М. Санжаров у згадуваних вище публікаціях приділив цьому питанню окрему увагу. Тоді дослідник наголошував, що «курганна стратиграфія матеріалів Північно-Східного Приазов'я не надала прямих свідчень щодо хронологічної позиції донецьких поховань відносно захоронень раннього та пізнього етапів дніпро-азовської катакомбної культури» [17, с. 61; 19, с. 101]. Спроба аналізу «датуючих речей» також виявилася невдалою через брак таких. Мабуть, ці обставини зумовили деяку непевність остаточних висновків автора, адже

в одних випадках він висловлювався за одночасність обох катакомбних груп [18, с. 60; 19, с. 130, 131], в іншому – демонстрував раніший вік пам'яток інгульського типу за донецькі [19, с. 132, рис. 45], а в третьому – визнавав певний хронологічний пріоритет донецьких пам'яток над інгульськими та їхню лише часткову синхронність [19, с. 138, табл. 18].

Коментуючи наведену в попередньому абзаці цитату щодо відсутності стратиграфічних свідчень співвідношення між донецькими та пізніми дніпро-азовськими (інгульськими) катакомбними комплексами в курганах Північно-Східного Приазов'я, відзначимо, що такий висновок, вочевидь, був спричинений надто критичним ставленням його автора до джерел. Адже в досліджуваному регіоні вже тоді були відомі кургани з корисними для розглядуваного питання стратиграфічними спостереженнями. Нагадаємо хоч би ситуацію, що мала місце в кургані 4 Донецького могильника (Текстильник), де поховання 20, що його віднесено авторами публікації до розвиненого етапу дніпро-азовської КК і оцінено в якості найпізнішого в кургані, було впущене (з подальшою досипкою) до поли катакомбного насипу III, зведення якого пов'язується з групою могил, серед яких достеменно виділяється поховання 4 – розвиненого етапу донецької КК [5, с. 150, 158-160, рис. 1; 3; 4, 1-3]. Оскільки ж досипка над більш ранніми катакомбами (насип III), маючи конструктивні прошарки, на думку авторів публікації, зводилася неодноразово, а поховання 4 і 20 знаходилися у діаметрально протилежних її полах, то встановлення їхньої послідовності має деяку непевність і допускає різні тлумачення.

Переконливу стратиграфічну ситуацію виявлено нами при розкопках кургану 1 поблизу м. Вугледар, у якому не лише відкрито разом поховальні комплекси донецької та пізньої дніпро-азовської (інгульської) катакомбних культур, а й уперше для Приазов'я достеменно зафіксовано стратиграфічне співвідношення між ними: поховання 8 (донецька КК, середній етап за періодизацією С.Н. Братченка) мало хронологічний пріоритет перед похованнями 2 і 4 (пізні дніпро-азовські) [10, с. 159-160].

А яка же хронологічна ситуація спостерігається у сусідньому з Приазов'ям Сіверськодонецьким Правобережжям? З кількох наведених свого часу С. М. Санжаровим спостережень найбільш цікавою є стратиграфічна колонка з кургану 3 поблизу х. Степовий, де дніпро-азовське поховання було пізнішим за харківсько-воронезьке, яке можна синхронізувати з пізньодонецьким горизонтом [16, с. 13-14]. Згодом з'явилися інші важливі дані хронологічного порядку. Якщо не брати до уваги серію випадків, коли дніпро-азовські комплекси в курганах є стратиграфічно пізнішими за пізньоамні та ранньокатакомбні (що й не викликає сумнівів), то найбільш інформативною є стратиграфія довгої «Розкопаної могили» в середній течії Казеного Торця, яка засвідчує найпізнішу хронологічну позицію дніпро-азовського (інгульського) поховання 17 відносно групи поховань (14, 16, 18) і комплексів (6) пізнього етапу донецької КК [11, с. 98-99]. Наведені стратиграфічні дані з Азово-Сіверськодонецького вододілу засвідчують, що дніпро-азовські пам'ятки в цьому регіоні є пізнішими за донецькі, причому не лише середнього, а й пізнього етапів (за схемою С. Н. Братченка).

При цьому слід враховувати, що, як у Надазов'ї, так і суміжному з ним Сіверськодонецькому Правобережжі, пізньокатакомбний період репрезентовано щонайменше ще однією групою пам'яток, які зазвичай об'єднують в межах бахмутського типу, що його традиційно розуміють в якості пам'яток змішаного характеру (де поєднано донецькі, середньодонські та дніпро-азовські ознаки) [1, с. 60-77; 16, с. 16-17; 21, с. 310] чи розглядають в якості пізньодонецьких [3, с. 411] або включають до маницького типу [23, с. 54-56, 76-77]. В басейні

Сіверського Дінця бахмутські комплекси зазвичай синхронізують в межах пізньокатакомбного горизонту з харківсько-воронезькими, пізньодонецькими, маницькими і дніпро-азовськими (інгульськими) [16, с. 13-17; 21, с. 415-417; 23, рис. 48]. Щоправда С. М. Санжаров запропонував побудовану на аналізі кераміки доволі сміливу, через свою деталізацію, схему культурно-хронологічної динаміки пізньокатакомбного періоду в басейні Сіверського Дінця, згідно якої фіксується поетапне проникнення до вже сформованого харківсько-воронезького масиву Верхнього Подінців'я спочатку традицій середнього (розвиненого) етапу донецької КК, потім до Верхнього і Середнього Подінців'я – пізніх інгульських компонентів, а згодом у Середнє Подінців'я – пізньодонецьких і бахмутських елементів [21, с. 417.]. До наведеної послідовності у мене є низка питань, які не варто ставити в цій публікації. Для розглядуваного ж нами питання значущим є висновок щодо найпізнішої позиції в рамках пізньокатакомбного горизонту бахмутських проявів. Така їх відносна хронологія знаходить відповідність і в курганах сусіднього Північно-Східного Надазов'я, де бахмутські пам'ятки посідають найпізніші стратиграфічні позиції серед інших катакомбних [19, с. 109]. Отже, виходячи з даних курганної стратиграфії, вимальовується наступна послідовність катакомбних проявів у Північному Надазов'ї, а за великим рахунком – у Азово-Донецькому регіоні: донецька – дніпро-азовська – бахмутська. В тенденції ця хронологічна схема навряд чи порушиться, а в деталях вона може набути якихось уточнень.

Таким чином, зіставлення даних щодо теренів поширення і відносної хронології пізньокатакомбних груп Північного Приазов'я і Азово-Донецького регіону загалом, наводить на думку про те, що накладання їхніх культурних ареалів не слід беззастережно тлумачити як свідчення одночасного співіснування на одних територіях носіїв різних пізньокатакомбних традицій. Втім, не варто і повністю відкидати таку можливість, у всякому разі для периферійних/прикордонних територій, на що натякають наочні приклади синкретичної кераміки, а також сполучуваність в похованнях різнокультурних обрядових та інвентарних елементів. Щоправда, подібний синкретизм теоретично міг бути наслідком різних за змістом процесів як синхронного, так і діасхронного порядків. Для розуміння сутності досліджуваних процесів слід враховувати й певні кількісні дані. Зокрема при однаковій оцінці Північно-Східного Приазов'я, як периферійного регіону для донецької та дніпро-азовської культур [19, с. 99; 20, с. 125], статистичні показники цієї «периферійності» для обох культур виглядають неоднаково. Насамперед, кидається в очі виразне кількісне переважання тут дніпро-азовських пам'яток над донецькими: 52 проти 8 [18, с. 44; 19, с. 71, 99-101; 20, с. 125]. Ця тенденція зберігається і в крайніх периферійних районах: дніпро-азовських поховань на Сіверськодонецькому Правобережжі в рази більше, ніж донецьких поховань в Запорізькому Надазов'ї. Такі «культурно-демографічні» показники дозволяють дещо скорегувати раніше відомі уявлення щодо ареалів донецької (донецько-донською) та дніпро-азовської КК. Стає очевидним, що більша частина Північного Приазов'я (Запорізька і Донецька його ділянки) входили до основного ареалу дніпро-азовської КК, тоді як периферійними її територіями слід вважати на сході – Ростовське Надазов'я до р. Міусу, на північному сході – Сіверськодонецьке Правобережжя до верхів'їв р. Білої (притока Лугані). Для донецької КК все Північне Приазов'я виглядає як південна периферія її культурного ареалу; при цьому в межах окресленої зони кількість донецьких пам'яток зменшується зі сходу (Ростовська обл.) до заходу (Запорізька обл.). Найпізніший у Надазов'ї горизонт бахмутських пам'яток потребує уточнення ареалу, причому у всіх його напрямках.

У посткатакомбну добу, протягом фінального періоду середньої бронзи Північне Надазов'я продовжує зберігати статус контактної зони. Картографія формально засвідчує тут перетин ареалів двох культур кола Бабине – дніпро-донської (ДДБК) і дніпро-прутської (ДПБК), представленої своїм степовим дніпро-дністровським локальним варіантом [7]. При цьому поділ культурних ареалів зберігає генетичний зв'язок з передуючою катакомбною епохою: ДДБК, будучи сформованою на основі донецько-донської КК, в тенденції охоплює Східне Надазов'я, а також східніші та північніші території; ДПБК же, виростаючи з дніпро-азовської (інгульської) КК, обіймає Західне Надазов'я і західніші території [8, с. 206–207]. Щоправда, загальна картографічна картина відбиває не абсолютно синхронну ситуацію, оскільки ДДБК є давнішою за ДПБК. Ці дві культури існували одночасно лише на пізньому етапі культурного кола Бабине. Саме для цього етапу картографія пам'яток об'єктивніше відбиватиме історичну ситуацію: вона демонструє, що східна (ростовська і донецька) частина Північного Приазов'я входили до ареалу пізньої ДДБК; західна (запорізька і херсонська) ділянки Надазов'я входили до ареалу ДПБК (дніпро-дністровського варіанту). У північно-степовій зоні ареал ДДБК від Сіверського Дінця доходив Дніпровського Лівобережжя (Надпоріжжя, Поорілля). Крайні же пам'ятки ДПБК в Дніпро-Азово-Донецькому регіоні не виходять східніше Кальміусу і Кривого Торця [9; 10, с. 161–162]. Таким чином, зоною контактів/проникнення між ДДБК і ДПБК виступає територія між Дніпром-Орілля і Кальміусом-Кривим Торцем. До речі, саме окреслені терени є найслабше дослідженими в археологічному сенсі. Тому є всі підстави прогнозувати, що накопичення нових джерел в перспективі дозволить протестувати наші висновки, а за необхідності – внести до них уточнення.

Наостанок зазначимо, що середнім бронзовим віком не завершується виявлена нами особливість Північного Приазов'я як контактної зони, адже за доби пізньої бронзи тут мали місце контакти між носіями покровських і бережнівсько-маївських зрубних традицій [6; 14]. Втім, це вже зовсім інша історія.

Висновки. Здійснене дослідження показало, що за доби середньої бронзи терени Північного Приазов'я, а ширше – Азово-Донецького регіону, виступали зоною міжкультурних контактів. Найбільш виразно це проявляється в середній і пізній катакомбні періоди, коли ці території освоювалися носіями донецьких, дніпро-азовських і бахмутських культурних традицій. Посткатакомбний час загалом зберігає закладені раніше тенденції, демонструючи сусідство і частковий перетин ареалів дніпро-донської та дніпро-прутської бабинських культур.

Використана література:

1. *Братченко С.Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко С.Н. – К.: Наук. думка, 1976. – 251 с.
2. *Братченко С.Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу: У 2 ч. / С.Н. Братченко. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч. 1. – 76 с.
3. *Братченко С.Н.* Катакомбная культурно-историческая общность / С.Н. Братченко, О.Г. Шапошникова // Археология УССР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 403–420.
4. *Гершкович Я.П.* Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховая на Донецком кряже / Я.П. Гершкович // Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия). – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 133–167.
5. *Гершкович Я.П.* Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника / Я.П. Гершкович Я.П., И.Л. Сердюкова // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования. – К., 1991. – С. 150–164.

6. *Литвиненко Р.А.* Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.
7. *Литвиненко Р.А.* Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура / Р.А. Литвиненко // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108-122.
8. *Литвиненко Р.О.* Північне Приазов'я в системі східноєвропейського бронзового віку / Р.О. Литвиненко // Україна і світ: проблеми історії. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2013. – С. 205-209.
9. *Литвиненко Р.О.* Східна периферія дніпро-прутської бабинської культури / Р.О. Литвиненко // Старожитності Північного Азов'я. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2014. – С. 28-41.
10. *Литвиненко Р.О.* Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині (верхів'я р. Кашлагач басейну Дніпра) / Р.О. Литвиненко, В.П. Андрієнко // Археологічний альманах. – № 30. – Донецьк, 2013. – С. 140-171.
11. *Полідович Ю.Б.* Курган доби бронзи «Розкопана могила» поблизу м. Дружківка Донецької області / Ю.Б. Полідович // Археологічний альманах. – № 25. – Донецьк, 2011. – С. 71-155.
12. *Полідович Ю.Б.* Исследование курганов группы Попов Яр-2 (Центральный Донбасс) / Ю.Б. Полидович, А.Н. Усачук, Э.Е. Кравченко, В.А. Подобед // Археологічний альманах. – № 30. – Донецьк, 2013. – С. 36-135.
13. *Ричков М.О.* Про локальні варіанти археологічних культур / М.О. Ричков // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 12-20.
14. *Самар В.А.* Верхняя хронологическая граница КМК и покровская культура Северного Приазовья / В.А. Самар // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 75-83.
15. *Санжаров С.Н.* Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – «Археология» / ин-т археол. АНУ. – К., 1991. – 18 с.
16. *Санжаров С.Н.* К вопросу о культурно-хронологическом членении катакомбных памятников Северского Донца / С.Н. Санжаров // СА. – 1991. – № 3. – С. 5-19.
17. *Санжаров С.* О памятниках донецкой катакомбной культуры на территории Северо-Восточного Приазовья / С. Санжаров // Бахмутский шлях. – Луганск, 1997. – № 1-2. – С. 60-65.
18. *Санжаров С.Н.* О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров // Древности Северского Донца. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 44-61.
19. *Санжаров С.Н.* Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. – Луганск: Изд-во ВНУ, 2001. – 171 с.
20. *Санжаров С.Н.* О памятниках донецкой катакомбной культуры на территории Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров // Вісник Східноукраїнського національного університету. – 2001. – № 4 (38). – С. 125-135.
21. *Санжаров С.Н.* Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы. – Луганск: Изд-во ЛНУ им. В. Даля, 2010. – 488 с.
22. *Санжаров С.Н.* Краснозоринский курганный могильник в бассейне Лугани / С.Н. Санжаров, А.А. Бритюк // Древние культуры Восточной Украины (проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия). – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 58-132.
23. *Смирнов А.М.* Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А.М. Смирнов. – М., 1996. – 182 с.
24. *Тесленко Д.Л.* Древняя культура и историческая область (к вопросу о содержании понятия) / Д.Л. Тесленко // ССПК. – 2006. – Вып. XIII. – С. 18-34.

**Природна та історико-культурна спадщина
району заповідника «Кам'яні Могили»**
(до 90-річчя від створення заповідника заповідника «Кам'яні Могили»
та 50-річчя заповідної справи в Запорізькій області)
Наукові праці Всеукраїнської науково-практичної конференції
(с. Назаровка, Донецька область, 25-27 травня 2017 року)
Серія: «Conservation Biology in Ukraine». – Вип. 4.

УДК: (292.486):(477.62+61)

ББК: 20.1(4Укр)

С 79

До збірки включені наукові праці учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Природна та історико-культурна спадщина району заповідника «Кам'яні Могили», приуроченої до 90-ї річниці створення заповідника «Кам'яні Могили» (с. Назаровка, Донецька область, Україна, 87596, 25-27 травня 2017 року). Всі праці, включені до видання, є важливими для пізнання природи заповідних територій Степової зони України, а також історії її вивчення. Видання буде корисним для працівників установ ПЗФ, викладачів та студентів природничих спеціальностей, краєзнавців та спеціалістів з охорони природи.